Ivan och Aljosja – två bilder av frihet

ALEXANDER ÖHMAN

Alexander Öhman läser kapitlet ”Storinkvisitorn” ur Fjodor Dostojevskijs Bröderna Karamazov, en nyckelscen som utspelar sig mellan de två bröderna Ivan och Aljosja. De två bröderna kan läsas som representanter för två olika frihetsbegrepp – ett tänkt utifrån det ensamma jagets perspektiv, och ett utifrån Levinas begrepp om den Andre.

Legenden om Storinkvisitorn, som Ivan Karamazov berättar för sin bror Aljosja i **Fjodor Dostojevskijs** *Bröderna Karamazov*, utspelar sig i Sevilla på 1500-talet, dagen efter att kardinal Storinkvisitorn bränt kättare på bål. Just den dagen råkar Jesus dyka upp, inte för att slutgiltigt instifta sitt tusenårsrike på jorden, han vill bara se sig omkring. Dock blir han igenkänd av alla och utför ett av sina gamla stordåd: han väcker en människa från döden. Kardinalen upptäcker detta och beordrar väktarna att gripa Jesus. Ingen protesterar. På natten besöker sedan kardinalen sin fånge i fängelsecellen. Kardinalen anklagar Jesus för att ha kommit tillbaka, världen skulle klara sig mycket bättre utan honom. Han påminner om när Jesus blev frestad ute i öknen. Frestelserna som var tre till antalet finns beskrivna i evangelierna. Dessa tre frestelser inbegriper tre frågor som sägs sammanfatta och förutsäga mänsklighetens senare öden och svaret på dem är avgörande för hela mänsklighetens framtid. Den första frestelsen, som här återges, handlar om valfrihetens betungande börda:

Du vill gå ut i världen och ger Dig ut med två tomma händer, med något slags löfte om frihet, något som de i sin enfald och med sin medfödda omåttlighet inte ens kan föreställa sig och som de fruktar och skräms av, eftersom det aldrig funnits någonting för människan och det mänskliga samfundet mera outhärdligt än friheten! Och kan Du se för Dig de där stenarna i den nakna brännheta öknen? Förvandla dem till bröd, och då skall hela människohopen komma springande efter Dig, tacksam och lydig, men hela tiden darrande av skräck, att Du skall ta Din hand från dem och att de inte längre skall få Ditt bröd. Men du ville inte beröva människorna deras frihet och avvisade deras förslag, ty vad är väl det för frihet, så resonerade Du, om lydnaden köpes med bröd? [...] De kommer till sist att själva förstå att frihet och bröd som räcker för alla är oförenliga motsatser, eftersom de aldrig, aldrig någonsin kommer att kunna dela med sig till varandra! De kommer också att bli övertygade om att de heller aldrig kommer att bli fria, därför att de är svaga, lastbara, obetydliga och rebelliska. Du lovade dem bröd från himlen, men jag upprepar det igen: skulle väl det i människosläktets ögon kunna mäta sig med det jordiska, detta evigt lastbara och otacksamma människosläkte? Och även om Du kommer att följas av tusentals och tiotusentals som predikar om det himmelska brödet, hur blir det då med de miljoner och tiotals miljoner, som inte har kraft att avstå från det världsliga till förmån för det himmelska brödet? [...] Eller är det bara de tiotusen stora och starka som är kära för Dig [...] Eller hade Du glömt att själsro och lugn, ja, rentav döden själv är dyrbarare för människan än det fria valet och vetskapen om gott och ont? [...] I stället för den gamla stränga lagen skulle människan med fritt hjärta i fortsättningen själv få avgöra vad som är gott och vad som är ont och bara ha Din bild som ledstjärna framför sig – men tänkte Du då inte på att människan till sist också kommer att förneka och förkasta Din bild och Din sanning, om man betungar henne med en så fruktansvärd börda som valfrihet?

TVÅ OLIKA FRIHETSBEGREPP

Åhöraren i fängelsecellen, Jesus, tiger under tiden Storinkvisitorn lägger fram argument på argument. Han protesterar inte, trots att han nästa dag kommer att brännas på bål. Aljosja, som hela tiden suttit tyst medan Ivan berättat sin berättelse reagerar däremot och utbrister till sist: ”Ditt poem är ett lovprisande av Jesus och inte en hädelse som du ville ha det till.” Aljosja menar vidare att Ivan missförstått frihetens väsen. Den samvetsfrihet Ivan pratat om, som existerar i valet mellan gott och ont och vars pris för det stora flertalet är oro och förvirring, vilar enligt Aljosja på ett missförstånd. Aljosjas frihetsbegrepp är av ett annorlunda slag och kan, ur

filosofen **Levinas** perspektiv, tolkas som den frihet som finns i det ögonblick då jaget svarar på den Andres vädjan om oändligt ansvar. Storinkvisitorn berövar däremot människan hennes mänsklighet i samma ögonblick som han berövar henne friheten att säga ”Här är jag!”, att säga ”Vi alla har skuld inför alla människor, i allt, och jag mer än alla andra.”

För Ivans Storinkvisitor framstår friheten att följa Jesus som något alldeles för svårt för majoriteten av människorna. Bara ett fåtal skulle frivilligt välja att följa honom utan vetskap om att en gång få den himmelska belöningen. Frihet, för Dostojevskij – liksom hos Levinas – handlar emellertid inte om ett abstrakt frihetsbegrepp utan om den frihet som finns i det ögonblick jaget svarar på den Andres vädjan om ett oändligt ansvar för den Andres liv, ett jakande svar på frågan ”Ska jag ta vara på min broder?” Om jag alltid redan är ansvarig för den Andre, måste den Andre – som Levinas visar i sin filosofi och Dostojevskij visar i sin roman – alltid föregå friheten. Ivans absoluta idé om friheten är därför en illusion.

EN ORDLÖS KYSS

Storinkvisitorns frestelser och Ivans argumentation tilltalar inte Aljosja eftersom tanken på ett sådant abstrakt resonemang är honom främmande. Likaså tanken på att ”det stora flertalet” inte klarar av den samvetsfrihet Jesus erbjöd och just därför måste underkasta sig en tvingande auktoritet. För Aljosja existerar varje människa enbart i ental, någon som rent konkret står framför honom som en nästa och uppmanar till ett oändligt ansvar. Massan, i Storinkvisitorns föreställningsvärld, har inget mänskligt ansikte. För Aljosja, liksom för Dostojevskij och Levinas, framstår Ivans intellektuella resonemang som en flykt från den Andre. Ivan berättar sin berättelse om Storinkvisitorn för Aljosja eftersom han, om än omedvetet, hoppas att Aljosja ska visa honom vägen ut ur sig själv. Berättelsen om Storinkvisitorn slutar med att Jesus går fram och kysser kardinalen utan att ange några skäl. Och som ett resultat av litterär stöld, går Aljosja fram och kysser sin bror precis som Jesus kysste kardinalen. Aljosjas kyss avbryter logiken i Ivans och Storinkvisitorns argumentation, manifesterar sig uttryckligen som en störning i det redan utlagda Sagda, eller, som ett uttryck för ”det osägbara”, det som Levinas kallar Sägandet. En kyss som markerar den punkt då oändligheten skär genom totaliteten. Aljosjas kyss är den allra tydligaste och mest konkreta manifestationen av det etiska tilltal som förekommer i *Bröderna Karamazov*, ett Sägande. Sägandet är vidare inte diskursivt utan en förutsättning för diskursen, likaså en förutsättning för allt meningsfullt tal och meningsfullt tänkande. Något som föregår varje begreppsligt uttryck. Ansvaret för den Andre uppstår likväl inte ur diskursen utan finns redan nedlagt i språket som ett etiskt tilltal som Levinas dock beskriver på ett närmast oändligt antal vis:

> *Sägandet är denna passivitetens passivitet och denna hängivenhet gentemot den Andre, denna sannfärdighet. Inte kommunicerandet av ett Sagt som omedelbart skulle täcka över och omintetgöra eller absorbera det Sagda, utan ett Sägande som öppnar upp sin egen öppenhet, utan ursäkter, undanflykter eller alibin, som uttrycker sig självt utan att säga någonting. Sägandet säger Sägandet självt, utan att tematisera det, men exponerar det återigen [...] Detta är den prereflexiva upprepningen av Sägandet av just detta Sägande, utropet ”här är jag!” som sammanfaller med ingenting annat än själva rösten som framträder och uttrycker sig själv, uttryckets röst.*

Vad sker i det ögonblick skönlitteraturens Sägande uppfattas av en läsare? Jag kan inte tänka mig en bättre bild av det som sker i läsandets ögonblick än när en författare som förvandlat sig själv till tecken och skickat dem till en annan, plötsligt talar till sin läsare när orden når sin hemliga adress. Ögonblicket när skönlitteraturens Sägande bryter

fram genom det Sagda. Mer än någon annan författare visar Dostojevskij hur Sägandet kan se ut, han binder sina läsare i en vertikal relation av generositet och fångenskap. Att läsa honom är en erfarenhet som främst av allt engagerar vårt ansvar, där Aljosjas, Dostojevskijs och Levinas ord "jag mer än alla andra" finner sitt förverkligande – i den mån läsaren hört dess vädjande tilltal, dess appell, förstått dess etiska implikation och därmed ser sitt oändliga ansvar.

Alexander Öhman är doktor i filosofi från Åbo Akademi. Texten är ett bearbetat utdrag från Öhmans avhandling *De försvinnande spårens poetik*.

CITATEN ÄR HÄMTADE UR

Fjodor Dostojevskij, *Bröderna Karamazov* (övers. Staffan Dahl. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1986).

Emmanuel Levinas, *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* (Haag: Martinus Nijhoff, 1974).